

արդէն շատ ատենէ 'ի վեր գիակ մը կը փնտռէր :

— Բայց այն վտանգն, որոյ մէջ գրտնուեցար՝ գրեթէ չզարհուրեցնուց արգեօք :

— Անիկայ անցաւ գնաց : Բարեկամք իմ, աւելցուց քաղցրութեամբ Տօթէօ, բըն, ես խօստացայ բժշկելու այս գրեթէ քողըները այնպիսի եղանակաւ մը՝ որ, մէջ չեմ կրնար բնաւ ետ կենալ : Իմ մե-

լեգնութիւնս ալ աս է, և գիտցած եղի՜ր՝ որ մենք իմաստունքս ալ մեր խնդուութիւններն ունինք : Բայց առանց այս պիսի միջոցնութեանց՝ մարդկային բնկերութիւնը չի կրնար բնաւ յառաջադէմ ըլլալ : ապա թէ ոչ՝ մարդիկ առնոց բոլորտիքը միայն պիտի խնէին, զորս բաղդը նպաստաւորած է անցաւոր հարստութեամբ :

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՊՈՄՊԷՅ ՀՆԴԿԱՅ

(ՏԵՄ Էջ 140)

Համաստ անտորին Հնդկաստանի վաճառականորեան և ձառադարեան վրայ :

Հնդկաստան՝ Սօրոյ միւս ամեն երկիրներէն աւելի նշանաւորն է իւր ճոխ ու զանազան բերքերովը : Այս միայն Սօրոյ բոլոր միւս քաղաքականացեալ երկիրներուն բերքերը միանգամայն կը գտնուին հոս, այլ նաեւ ուրիշ շատ մը զանազան տեսակ բերքեր որ միայն այս երկրիս յատուկ են : Կարծես բնութիւնը մասնաւոր առանձնաւոր հոգով թեմէ իւր աշխուժին թափը այս երկրիս վրայ տալատրած է : Գրեթէ բոլոր այն համեմք զորս մարդկային փափկասիրութիւնը ամենակարեւորը Է՝ կենաց, տեմեն ատեն այս երկրիս յատուկ բերք եղած են : Իւր ոչ այսչափ միայն, այլ և հանդերձեղինաց երկու ամենակարեւոր նիւթ, ինչպէս ժնարսն ու բամբակը, նախ և առաջ հոս սկսած են մշակուիլ, և զեռ հս Ժողովրդին կը շարունակէ, Թէպէտ ի հիմա ուրիշ երկիրներ ալ տարածուած է : Այսպիսի բերրի երկրի մը ճոխութիւնը յայնչաւորակ ժամանակաց հետէ միշտ զոգիւր մը եղած է օտար աղջաց՝ հետը վաճառաշահութեան կապ մը հաստատելու :

Առաջին Արարացիք կը համարին որ ծովու արկաց զիմագրաւ զիմըր հն այս կողմերս 'ի խնդիր հնդկային բերքոյ, փոխադրելով ու վաճառելով զանոնք արեւմտեան վաճառանոցները : Իւր ատար զարմանալու չէ, որովհետեւ 'ի հնուց ծանօթ է թէ ինչպէս Արարացիք ձորապիւր և յանգուզն նաւարկողք էին և հմուտ վաճառականք : Ա-

րարոյ թերակղզին իւր բնական կազմութեամբ, իւր ներքին միջ անապատով և այն բարերիւր հողերու կտորներովը որ իւր երկայն ծովագնաց վրայ կը ձգին, և դարձեալ իւր անձուկ ծոցերովը որովք մէկ կողմանէ կը բաժնուի յԱրիւրիկէ, միւս կողմանէ 'ի Պարսկաստանէ և 'ի Հնդկաստանէ, բնականապէս պաճառու եղաւ Արարացուց ծովագնաց ժողովուրդ մ'ըլլալու : Դարձեալ Փիւնիկցիք, որ առաջին վաճառականք կը համարին 'ի Միջերկրական, աղջակից ժողովուրդ մի էին Արարացուց, և Սուրբ Կրոյ իսկ վկայութիւնք կը հաստատեն թէ այս երկու ժողովուրդոց ձեռքէ էին արեւմտեան և արեւելից վաճառականութեան բանալիք : որք կարաւաններու միջոցաւ անապատը կտրելով Պարսկային ծոցէն և Սուէզէն սկսեալ մինչեւ ցՏիւրուս և ցՍիդոն, Հնդկաստանի և Չինաստանի բերքերը, համեմք, փղոսկր, ոսկի և արծիւ կերպաք, կը փոխանակէին Եւրոպիոյ երկրքի, անագի, կապարի, պղնձի և արծաթի հետ : Ասկայն այս ալ ամենաստոյգ է որ վաճառականութեան մէջ մեծ մաս մը բուն Հնդկաց ձեռքէն էր, Թէպէտ և ոչ որ կարող է հաւատարմութեւ թէ այն Հնդկիք որ 'ի հնուց հաստատած էին իրենց բնակութիւնը՝ Հնդկաստանի արեւմտեան ծովափունքը Տիւրացուց հետ աղջականութիւն ունեցած ըլլան : Մալայալի և Կուզերադի հնաւանդ եւրոպականութիւն հնար է ապացոյցանել թէ Հնդկաստան ոչ միայն ընդարձակ վաճառականութիւն մ'ունէր, հապա նաեւ կաւրող էր յանգուզն երկրակաց խոլմեր

ծովու վրայ թափել որ իւրեանց ազրուստ
որ եղողագութեամբ հոգան՝ յանձնապէս
թէ Հնդկիք 'ի հնուց հնուէ յանձնագին նուս
աբելիցէ էին հաւատարի է այն ցանաբրիդ ա.
նունենեմ որ Արաբիոյ հարաւային ծովա-
փանց վրայ կը լստին, և նաեւ այն Հնդկի
գաղթականութիւններէն որ 'ի կանոնի ժա-
մանակաց հետէ հաստատուեցան 'ի սոս-
մանս հնդկային ովկիանոսին և անոր ան-
ծուկ ծովերուն, և մինչև ց/Մատակաւարար
երբ Նիւպուհի Գերմանացի ճանապարհոր-
դը 'ի 1762 Մօբս գնաց, հոն չուտ մը Պա-
նիաներ գտաւ, որոնք կը ստորագրէ իրր
մեծ վաճառական և շատ արդարասէր։

Տարակոյս չի վերցնել, նաւարկութիւնը
կըր յերոս տղայութեան վիճակի մէջ կը
գտնուէր, արեւելոյ վերջի աստիճանի ծաղ-
կած էր։ Յարեմիան սերունդը բաւական
կը համարէին Միջերկրականին ծովափանց
բովնէ քերելով ճանապարհորդել, տնցնիլ
'ի Սպանիա և անկէ չընկնել միջի մինչև
որիտանական կղզիները, ընդհակառակն
դարերով յառաջ Արաբացիք, Հնդկիք և
Չինացիք շատ անլի փոխադաւոր ծովագը-
նացութեամբ վաճառաւորութեան հետա-
մուտ փրկային։ Աւանդութիւն մը կայ, և
գտնուէ ճամբարի լրջայ, որ կ'ընէ թէ հնդ-
կային ովկիանոսին մէջէն Ատենէ ցափուեան
կողմերէն եղած անցքը նուազմար մը զը-
տած է ըստ դիպաց։ Ըստ որում իւր նաւը
հարաւային քամիէ մը բռնուելով քռուեր
է 'ի գերեւ հանելով իւր բոլոր ջանքը որ
ղայն ետ գարձնէ։ Հնդկային ովկիանոսը
եղանակաց կանոնաւորութեան առաւելու-
թիւն մը ունի, որ շորս ամիս շարունակ քա-
մին հարաւային արեւմտեան կողմէն կը շըն-
չէ, իսկ տարւոյն ամիս մասը հիւսիսային
արեւելեան կողմէն՝ ասկէ կրնայ իրաւա-
պէս ենթադրուիլ թէ այս մասնաւորութիւ-
նը զգրիւն մ'եղած ըլլայ նուազակողաց եր-
կայն ճանապարհորդութեանց ձեռք գոր-
նելու։ որովհետեւ յաջող քամի մը կրնար
թէ երթի ծառայել և թէ դարձի։ Միջին
գարուն ժամանակները Արաբացիք, Եգիպ-
տայիք և Պարսիկի իրենց զինուորական
զորութեամբը Հնդկաստանի վաճառակա-
նութեան տիրեցին։ և թէպէտ կը յիշուի թէ
Հնդկային Ովկիանոսին մէջէն Բորդոպա-
ցուց Նախկին նաւաւորացիութեանց առաջ-
նորդը Կուզբրադի բնակիչներէն էին, 'ի
վերայ այս ամենայնի բորդոպացի մատե-
նագիրը կը վկայեն թէ վիշտասաներորդ
գարուն վերջերը Հարաւային Հնդկաստա-
նի վաճառականութիւնը բոլորակաւ Մա-
րիտանացուց ձեռքն էր։ Ըստ ասելոյ այ-
լոց, այս վաճառականութիւնը գրեթէ բո-

լորովին նաւերով կամ կտրաւաններով Ե-
գիպտոսի Սուլթանին սահմաններուն մէջէն
կ'անցնէր, որու ձեռքն էր Ուորեստան մին,
չև ց/Երբատու և Ուարթիք մէջ մասը, իր նա-
ւանակացսով մէջ վաճառականներէն հա-
րիրին հինգը կ'առնէր։ Իսկ Միջերկրակա-
նին մէջ կրկինը կ'առնուէր 'ի Վենետիկ-
ցուց, 'ի Զէնովացուց և 'ի Գաղալանցիք։ Ա-
սոնք էին իւր գլխաւոր եկամուտը։ և իրեն
ու իւր հզատակաց կործանումն եղաւ հընդ-
կային վաճառականութեան ընդհատութիւ-
նը 'ի Բորդոպացուց, որոնք մահացու կոխ
մը բացին ընդդէմ Մարիտանացուց, ու
գոհ չեղան մինչև որ բոլոր վաճառականու-
թիւնը իրենց ձեռք չափէր։ Սուլթանը զենքի
զիմէն ընդդէմ Բորդոպացուց, ու Կարմիր
ծովուն զէնք նաւատորմիդ մը կազմեց ու
զրկեց անոնց դէմ 'ի Հնդկային Ովկիա-
նոս դէպ 'ի Կուզբրադ։ Այս նաւատորմը
'ի ակզբան յաջողութիւն ունեցաւ, բայց
հուկ յետոյ չարաշար յաղթանակով ջար-
դուեցաւ 'ի Բորդոպացուց։ Այդ Եգիպտոսի
ըրած ճիւղն որ Հնդկաստանի վաճառակա-
նութեան մաս մը ձեռք բերէ բոլորովին
ունեցն էրաւ։ Տաճկաց Եգիպտոսի տիրելովն
'ի 1517, և այնուհետեւ արեւելից Երոսպայի
հետ ըրած վաճառականութիւնը երեք եր-
կայն դար Բաքիյուսոյ Գլխուն ճամբովը
շարունակեց։ մինչև որ վերջերս Սուլթի
պարանոցին րացմամբ դարձեալ նոյն ճա-
ման օգտաւ բռնել։

Պոմպէյի նաւահանգիստը հին ժամանակ-
ները առաջով կայարան մը չըլլալով փոքր
նաւաց, ոչ միայն փոթորկաց դէմ, այլ և
ծովային հինսոյ, այլ և այլ նաւահանգիստը
կը յիշուին իբր վաճառականութեան ապա-
ւէն, ինչպէս Կոլոնան, որու շինուց մեծա-
գործ աւերակները հիացմամբ կը յիշէ
1675ին այն կողմերը ճանապարհորդող մը։
Կալիֆոռնի յաջորդեց Դանա, որու համար
Մարքոթոյ իտալացի աշխարհագիրը յիշ-
դարու այսպէս կ'ընէ։ «Դանա մեծ թա-
գաւորութիւն մըն է որ գէպ 'ի արեւմտեան
կողմը կ'իջնայ, և է մեծ թէ ըստ տարածու-
թեան և թէ ըստ ճոխութեան»։ Երկրորդը
զը կառավարչու է, իրենց յատուկ մասնա-
ւոր լեզու մը կը խօսին, և ստունց մէկու-
մը հարկատու ըլլալով՝ իրենց յատուկ թա-
գաւորն ունին։ Պղպղող չի մշակուիլ հոս, և
ոչ այլ համեմբ. սակայն մասնաւոր բերքը
խունկ մըն է, այլ ոչ ճերմակ տեսակի հա-
պ սեւ։ Այս տեղի մեծ է վաճառականու-
թիւնը, անոր համար ալ շատ նաւ և վաճա-
ռական կը դիմեն հոս. ուսկից զանազան
տեսակ աղէկ կաշինք կ'առնեն կը տանին,

ինչպէս նաեւ տեսակ մը կտաւ և բամբակ, Նանասայէս վաճառականք իրենց նաւերովը շատ տեսակ նիւթեր կը բերեն հոս, ինչպէս ոսկի, արծաթ, պղինձ և ուրիշ փնտռուած նիւթեր, Թագաւորին հաւանութեամբը շատ մը երուգակք իրենց նաւերովը ծովը կ'ըլլին նաւերն աւարառելու. որոնք Թագաւորին հետ գաշնադրեալ են որ որչափ ձի ձեռքերէն իյնայ իրեն ըլլան, իրենց պաշէնով մնացորդ աւարը, Թագաւորն անոր համար այս բանն կ'ընէ, որովհետեւ իր երկիրը ձի չի բերեր. մինչդեռ զրաէն բազմաթիւ ձիեր կը զրգուիուն 'ի Հնդկաստան. և յիշաւ 'ի չկայ նաւ որ Հնդկաստան երթայ առանց հեաղ ձիեր տանելու. Թող ուրիշ շատ տեսակ վաճառքներ և — Դանա, Մարթոր, լոխն այցելութենէն իրչ մը ետքը, Մահմետականաց ձեռքն ինկաւ. և ուրիշ ճանապարհորդ մը որ չորեքտասներորդ դարուն սկիզբները այց ելաւ քաղաքիս, չորս կրօնաւորաց նահատակութիւնը կը յիշէ, որոնք կրօնամարտութենէ մզնալ քաղքին դատաւորին տոչընձ վիճարարներն նախաւ տելով այն գատաւորին և համախոհից ունեցած կրօնական կարծիքը: Ասոր վրայ գատաւորը կատգելով՝ անգութ տանջանքներով զիրենք սպաննել տուաւ: Սակայն ինքն ալ իւր անգթութեանը պատճառաւ երկրին Թագաւորէն յարստը զրկուեցաւ:

Երկու դար ետքը Բորզոգալիք տիրեցին Դանային. և թէպէտ այն ատեն քաղաքը լի էր մզկիթներով, տաճարներով ու պարտէզներով, սակայն վաճառականութիւնը սկսած էր նուազիւ և ծովուէնք թէպէտ դեռ ևս կը շարունակէին իրենց ծովային աւազակութիւնները, բայց ոչ ինչպէս յառաջ: Ուրիշ ճանապարհորդ մին ալ կ'ըսէ, թէ անհուն ընդարձակութեամբ քաղաքի մը մեծագործ աւերակները դեռ ևս կը տեսնուէին հոն և թէ դեռ ևս 'ի Դանա կային 5000 ներկայարք Թաւշի: Դանայէն վաճառականութիւնը անցաւ 'ի Պաթին, թէպէտ և Դանա դեռ ևս իւր կառուութիւնը պաշէնը:

Սակայն հուսկ ուրեմն հարաւային Հընդակաստին Եւրոպայի հետ բրած վաճառականութիւնը ամփոփեցաւ 'ի Սուրատ, ուսկից փնտռուած նիւթերն էին գլխաւորաբար լեզակի ներկը, սպգպղը, բորակը, անթափ և գործուած մետաքս, բամբակեղէնք և այլ կերպ կերպ համեմունք, որոնք բոլորը Եւրոպա կ'ուղեւորէին: Բայց ասկէ՝ առանձնականաց և գլխաւորապէս գաղթական Հայոց ձեռքը էր գոհարեղինաց վաճառականութիւնը, ուսկից մեծաւոր մեծ շահ կ'ընէին: Սակայն չլսանա՞ծ բամբակի

վաճառականութեան մեծ շարժում կար, և որպէս զի նաւորչէքի ծախուց զիւրութիւն մը ըլլայ, եօթնևտասներորդ դարէն սկսեալ՝ մասնաւոր մեքենաներ հնարելու նպատակ տեղան, որպէս զի բամբակը ճընշելով տարածողը պզտիկցեն:

Բայց վերջապէս բոլոր վաճառականութեան շարժումներն ամփոփուեցաւ 'ի Պոմպէ, որիւր ընդարձակ նաւահանգստովը և նաւայինութեան զիւրութիւններովը քան ուրիշ ամեն տեղերէ աւելի զիւրութիւն կը մատուցանէր մեծակառուց նաւուց: Սկզբաւ նէ հնուէր իր վաճառականութեան գլխաւոր նիւթն եղաւ բամբակը, որով մեծ մաս մը կը զրկէր 'ի Չինաստան, տանկով անկէ փոխարէն չաքար, հիւսած լաթեր և ուրիշ գործածներ:

Մինչև ց 1813 Պոմպէյի բոլոր վաճառականութիւնը Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութեան ձեռքն էր. որու գաշնադրութիւնն էր Անգղիական պետութեան հետ՝ որ Անգղիոյ բերքերն ու գործածներ, ինչպէս պղինձ, ոգիւղէն, ըմպիւղ, գանակաւոր զործութեան ամեն նիւթ, րրգեղէնք և ինչ նիւթ որ պատշաճ էր Պոմպէյի վաճառանքին, Անգղիայէն Հնդկաստան տանի իւր օգնութիւնն անգղիական գործարանաց, իսկ Պոմպէյէն յԱնգղիա տարած բերքերն էին բամբակ, փղոսկր, պղպղեղ, լաթեղէն, շաքար, բորակ և ըստ զիպաց մօքս քաֆէ: Իսկ առանձին վաճառականը շատ քիչ կային 'ի Պոմպէ, որովհետեւ ընկերութիւնը արգելք կը դէր առանձնականաց վաճառականութեան: Բայց 1813ին ընկերութեան բոլոր առանձնաշնորհութիւնք վերցուեցան և ընդհանուր վաճառականութիւնը ազատութիւն ստացաւ:

Այնուհետեւ բամբակի առուտուրը տեղւոյս գլխաւոր նիւթն եղաւ, և տարուէ տարի երթովը շատցաւ, և մինչև Սիւրիոյ վերջի քաղաքական կռուին ժամանակ, հինգ տարուան միջոցի մէջ (1860-1865) 81 միլիոն սղէպլինի բամբակ տարուեցաւ 'ի Պոմպէյէ: Իւ այսպէս մեծ հարստութիւն ստեղծեցաւ 'ի Պոմպէյ, գլխաւորապէս ձեռք զուլ որոնք իրենց առևտրոյ նիւթ բրած էին զբամբակը և լաթեղէնները. և այնուհետեւ ամենքն առհասարակ ամենայն հնարք սկսան մտածել նոյն հարստութիւնը օգտակար կերպով գործածելու: Սմենը առհասարակ, սկսեալ 'ի բարձրագոյն պաշտօնատեարց մինչև ցտորնագոյն գործակատարը, փոքր ժամանակի մէջ մեծ հարստութիւն դիզելու յուսով, սեղանաւորութեան ընկերութիւններ սկսան հաստատել, նոյն ժամանակը նաև շոգենաւուց ըն-

կերութիւն մը կազմեցաւ 'ի Պոմպէյ, որպէս զի Պոմպէյի վաճառականք ազատին Անգլիացի շոգենաւուց տերանց ձեռքէն, Եւ այսպէս ամեն մարդ այս ընկերութեան թղթերը փնտռելու հետամուտ լ'ըլլար. մաշաւանդ որ ընկերութեան հիմնադիրք մեծ համբաւ ձգած էին իրենց ճարտարութեամբը և բամբակի առևտրով ըրած չաշերովը, նա մանաւանդ որ Ամերիկայ քաղաքական կոիւր գետ ևս երկար ժամանակ տեսելու կը յուսացնէր, Անգլանտըրութեան ընկերութիւնք երթալով կը բազմանային, որովհետև ամեն մարդ կուրօրէն ինքզինքը նոյն չաշանդորութեան կու տար, յուսով մեծ շահու:

Դժբաղդաբար այս չաշանդորութեան ստատուութիւնը շատ չերկեցաւ. 1865ին գարնան հեռագիր մը հասաւ աւետելով Ամերիկեան պատերազմին վերջը. Ամիթապէս բամբակին գինը գրեթէ կիսով չափ ինկաւ. այս անակնկալ դէպքէն բոլոր չաշանդիր ընկերութիւնք մեծ հարուած մը տան. և այն անձինք որ իրենց չափէն դուրս չաշանդիր պայմանաց պարտաւորութեան տակ էին, անկարող եղան իրենց պարտաւորութիւնները հատուցանելու:

Նախ և առաջ Փարսից վաճառականութեան ընկերութիւն մը սնանկութեան օրինակը տուաւ իրեք միլիոնի չափ պարտք թողով: Այս դէպքը ողջոյն քաղաքը աշուղդողով լցուց, և ամենը յայտնի տեսան որ բազմամթիւ սեղանաւոր ընկերութեանց դրամագլուխը պարզ թղթարարմ էր: Եւ այս անանկ հարուած մը եղաւ որ բոլոր չաշանդորութեան չէնքը 'ի հիմանց տապալեց, ու շատ մը հօգը տուններու կործանումն եղաւ: Այն սեղանաւոր ընկերութեանց շատը մէջտեղէն վերցուեցան, և միայն մէկերկու, որ գիտցեր էին իրենց յանձը 'ի կիր առնուլ, կանգուն մնացին: Եւ յետ այս ամենայն ձախողութեանց ընական կու գար հարցնել, թէ այն ութսուն միլիոն լիրա սղէրլինը որ հինգ տարուան միջոցի մէջ Պոմպէյ քաղաքը մտան, ինչ եղան կամ ուր գնացին, ինական է որ նոր դատած մը ստորին վաճառականաց ձեռքն անցած ըլլան, փոքր վաճառականք որ յայտնի կերպով մէջ տեղ չեն երևնար, և որոնք կամոց կամաց երկրին ներսերը ցրուած են զանոք:

Այսպէս այս ալ ստոյգ է որ այս ձախող ժամանակին չաշանդորութեան ազիտից սարսափը, թէպէտ և հարուած մը եղաւ Պոմպէյի վաճառականից, այլ ոչ յարատեւ շարունակեց: Բամբակի առևտուրը չգաղաքեցաւ, այլ նա մանաւանդ տասը տարի

ետը յայտնի տեսնուեցաւ որ դուրս տարուածին չափը շատցեր էր:

Վերջի ատեններս նմանապէս սկսան 'ի Պոմպէյ բամբակի հիւսուածոց մեծ գործարաններ հաստատել, հօգը կերպիւ միջելով ընդդէմ այնց հիւսուածոց որ կը բերուէին յԱնգլոյ: Եւ արդ բազմամթիւ գործարանաց ծխնելոյցք քաղքիս չորս կողմը դէպ 'ի վեր ցցուած՝ ողջոյն օրը կը ծխան, հազարաւոր բնակաց տարուստը մատակարարելով: Ամեն հառակի արք, կանայք, տղայք, աղջկունք այն գործարանաց մէջ կը զբաղին, թէ 'ի շահ անձանց և թէ գործարանաց տեւարք. որովհետև օրական ոչինչ վարձքով կը գոհանան, Չափաւոր մեծութեամբ գործարան մը մինչև հազար հոգի կը զբաղեցնէ. աշխատութեան ժամերն են առաւօտեան վեցէն մինչև երեկոյան վեց, մէկ ժամ մը միայն հանգիստ չորհելով կերակրոյ համար: Այս գործաւորաց ամսական վարձքն է այսպէս.

Տղայոց և կամ աղջկանց.	Ռուբի	5
Կանանց	»	8
Արանց	»	16

Եւ այսպէս հիմա Պոմպէյ Հնդկաստանի վաճառանոցներուն մէջ Մէնչեղողրի հետ կը մրցի. և այս բաւական չէ, հապա նաև իւր հիւսուածքները Հնդկաստանէն ալ դուրս կը ղրկէ: վաճառականութեան ճիւղ մը կենդանացնելով որ քանի մը տարի առաջ բոլորովին ջնջուած էր: Այս հիւսուածոց երեք բաւորքը կը ղրկուին 'ի Չինաստան, և մնացածը յԱրաբիա և յԱֆրիկէ: Իսկ դուրս ղրկուած հիւսուածոց գինը կը հասնի մինչև 267, 227 լիրա սղէրլին:

Բամբակէն ետքը Պոմպէյի վաճառականութեան էական նիւթ մըն է ափիոնը. որմէ տարին հինգէն մինչև վեց միլիոն սղերլինի չափ դուրս կը տարուի: Այս վաճառքը Մալալա միջին Հնդկաստանի գաւառէն կու գայ, ուր տեղ մասնաւոր մշակութիւն կ'ըլլուի, մասամբ մը տեղացւոց գործածութեան համար, մասամբ ալ 'ի Ռաճիոդանա և 'ի Կուղեբադ փոխադրելու. և է ընտիր յոյժ:

Ափիոնէն ետքը կու գայ ցորենը, որ կը մշակուի զլիաւորաբար 'ի Նուրուպառ ձորն և 'ի կեդրոնական գաւառս:

Իսկ միւս բերքերն որ դուրս կը ղրկուին այսպէս կը նշանակեմք.

Հնդկաստանի քիչք

Քաֆէ.

Անթափ բամբակ.

Բամբակ հիւսած և ոլրած.

Հնդկաստանի բերք

Օտար բերքեր

Գունատու նիւթեր.
Ընգեղէնք.
Կաշի և մորթք.
Իւգթ.
Տեսակ տեսակ հունտեր.
Համեմունք.
Բուրդ, չբանած և հիւսուածներ
Շալեր.
Ուրիշ նիւթեր.

Բամբակ հիւսած և ոլրած.
Զգործուած փղոսկր.
Պարէնք.
Մետաքս, չբանած.
Շաքար զտած և չզտած.
Ուրիշ նիւթեր.
Արծաթ.
Ոսկի. և այլն:

Ներս մտած նիւթերն են

Զգեստեղէններ.
Զէնքեր ու պատերազմի պաշարներ.
Շէնքի և ճարտարապետութեան նիւթեր.
Կահլարասիք.
Ճրագներ ու մոմեղէններ.
Ժամահար ու ժամացոյց.
Ածուխ.
Ապակի.
Խէժեր.
Դանակագործութեան նիւթեր.
Հրագէնք.
Կաշիներ ու մորթքեր.
Գործիներ ու կազմածներ.
Փղոսկր և փղոսկրեայ գործածներ.
Գոշարեղէնք.
Ըմպելիք, ինչպէս գարեջուր, և այլն.
Ոգելից ըմպելիք.
Գինի.
Մեքենաներ
Բամբակ հիւսած և չբանած.
Լաթեղէններ.
Քիմիական նիւթեր.
Դեղորայք
Ներկիչ նիւթեր.

Բրտի և յախճապակեայ անօթներ.
Պաշարներ.
Երկաթուղւոյ նիւթեր.
Մետաքս, չբանած.
Լաթեղէններ.
Համեմք.
Շաքար զտած և չզտած.
Զալ.
Ծխախոտ.
Հովանոցներ.
Բրդեղէն հիւսուածք.
Ուրիշ տեսակ նիւթեր.
Ոսկի.
Արծաթ.
Մետաղներ, ինչպէս Պղինձ,
Երկաթ,
Կապար,
Սնդիկ,
Պողպատ,
Անագ,
Զինգ.
Իւղեր.
Իւղաների գոյներ.
Թուղթ և ստուարաթուղթ:

Այդ Պոմպէյի վաճառականութիւնը շատ ծաղկեալ վիճակի մէջ կը գտնուի թէ՛ նկատւած մամբներս բերուած նիւթոց և թէ՛ անոնց որ գուրս կը տարուին: Տարուէ տարի միշտ յառաջագիմութիւն կը տեսնուի, որուն յայտնի ապացոյց է ընդարձակ նաւահանգրստին մէջ շարունակ գտնուած բազմաթիւ ընկերութեանց շտեմարանք. յորոց գլխաւորաբար տեղեկանք են անգղիական Բէնթինսիւն լար թղթաբեր ընկերութիւնը, Աւստրիոյ Լոյտը, Իտալիոյ Ռուպադինոն, և այլ Գաղղիոյ և Ամերիկոյ շտեմարանք:

Քաղաքիս արհեստագործաց իսկ ճարտարութեան առջին ընդարձակ ասպարէզ մը բաց կայ՝ և այլ և այլ միջոցք, իրենց գործ-

ածները Հնդկաստանի ներսերը դրկելու: Լաթեղինաց տաղոցներու բազմութիւն մը շարունակ զբաղած են բնիկ ժողովրդեան գործածած ծածկոց լաթերուն վրայ զարդեր գրուելու, որ շատ չափաւոր արհեստ մըն է: Այն ինչ նուազ են և ներկարարք. այնպէս որ Պոմպէյի գործարանաց հիւսած լաթերուն մեծ մասը հոս քաղաքս կը ներկուին, զարդերով կը գրուուին, և այնպէս երկրիս ներքին վաճառանոցները կը շրջակուին: Եւ որովհետեւ առհասարակ ժողովուրդս կերպ կերպ գոյներով և ոսկեթել զարդերով կը սիրէ գորգաբուրիլ, թէպէտ և գործածած սովոր զգեստը ամենապարզ են, քայց և այնպէս չեն պակսիր ոսկեզարդ

բանուածոց արհեստաւորք, որոց գործը ամենաշահաւոր է:

Թղթի գործարանք իսկ կան, այլ աննշան, ու միայն տեղացւոց պիտոյից ծառայող՝ հասարակ թուղթ մը կը պատրաստեն: Սա-կայն տպագրութեան կարևոր եղած թուղթը, որու պէտքը օր աւուր երթալով կը շատնայ, դեռ ևս գրաւէ կու գայ, որովհետեւ գեռ մասնաւոր գործարան մը չկայ:

Կաշեգործութիւնն իսկ իւր գործաւորներն ունի, թէպէտ և կաշին պատրաստելու արհեստը յառաջացած չէ: Հեղանիւթոց տիկ, ձիու սանձ և թամբ, կօշիկ, վահան, սնտուկ և ուրիշ տեսակ կահեր կը շինեն:

Բրտի արհեստը միայն հողէ հասարակ ամաններու շինութեանը կը զբաղի, որ աննշան գործածք են, և միայն աղքատ ժողովրդեան պիտոյից կը ծառայեն, ոյք բաւական միջոց չունին պղնձեայ ստոմաններ գործածելու: Ապիկելու արհեստը որ իսկըզբան մասնատականք մտուցին կամ ծաղկեցուցին, շատ ինկած է, թէպէտ և հիմա շատ ջանք կ'ընեն միւսանգամ ծաղկեցնելու:

Ոսկերչաց դասը բազմաթիւ է և յոյժ շահաւէտ գործ մի է բրածնին. որովհետեւ մեծ գորգիւ մըն է արհեստին յառաջադիմութեան ամեն դասու ժողովրդեան պիտութիւնը՝ որ իրենց աղջկունքը, աղաք ու կանաք ոսկեայ և արծաթեայ զարդերով գոգցես վերէն՝ ի վայր կը զարդարին. անոր համար ակ ժողովուրդը իւր ճոխութեան և շահուց մեծ մաս մը այս զարդերու կը գործածեն: Այսու նպատակաւ սովորութիւն է որ այն միտադին քանակն որ այսպիսի զարդերու շինութեան պիտի գործածուի, արհեստաւորին ձեռքը կը դրուի: և արհեստաւորն այն մետաղը կշռելով իւր աշխատութեան փոխարէն իւրաքանչիւր զօյս չափին 8 աւելայի մինչև 2 կամ 3 աւելի կ'առնու: Իսկ ռամիկ և աղքատ ժողովուրդը հասարակ մետաղէ և սպակիէ զարդեր կը գործածէ: Այս ոսկեայ և արծաթեայ զարդերուն գործուածքը ձեռքով է, և ստէպ շատ բնտիւր ու ճոխ ձեռագործ: Պոմպէյ քաղաքին մէջ 2875 ոսկերիչ կայ, որոնք չարունակ աշխատութիւն կը գտնեն:

Գոհարեղինաց վաճառականք են 303 թուով: Աղամանից առատութեամբ կը գտնուին, և ստէպ շատ գեղեցիկ. ասոնց շատը Հնդկաստանի այլ և այլ կողմերէ կու գան: Դժուր է ընիկ Հնդկաց այս գոհարեղինաց համար շատ ստակ կը ծախեն. որովհետեւ վերուստ ի վայր իրենք դիրենք կը զարդարեն մարգրիտներով, զմրուստեն

րով, ագտմանդներով և այլ աղնիւ քարերով. անոր համար ալ այս գոհարեղինաց գնդին շատ հմուտ են:

Ասկէ զատ կան նաև այլ շատ արհեստաւորք պղնձեայ անօթոց, կառաց, երկթի և պղնձի գործուածոց, փղօսկրի և կրիայի պատեանի ձեռագործաց և կերպ կերպ զարդարուն տփոց: Այս յետին մասնաւորապէս որ Պարսկաստանէն մտուցած են, Փարսից ձեռքը համերաւար արհեստ մըն է, որը յոյժ գեղեցիկ ձեռագործներ կը շինեն, զորոնք Եւրոպացի օտարականք սուղ սուղ կը վաճառեն իրենց երկիրը՝ ի յիշատակ տանելու: Դմանապէս սանալայ փայտով և երեսնասով տեսակ տեսակ ընտիր գործածներ կը շինեն, որ թէ աչքը կը շողմեն և թէ տանը մեծ զարդ կ'ըլլան:

Ընդհանուր տեսարիւն կլիմային. — Մեծագործարիւնք. — Փարսից տէրութիւնք. — Հնդիկ ժողովուրդը և իւր կրօնական շարժմունքը. — Վիկտորիա տնկաբանական պարտէզը. — Պոմպէյ ըստ մասին առողջարան. — Մալալապի զոն մը. — Ուրալի մարդածախ և Պոմպէյ:

Մի միայն պատեւ ժամանակ ի Հնդկաստան ճանապարհորդելու է ցուրտ եղանակը. որ կը սկսի Դեկտեմբերէն և կը տևէ մինչև ցվմը Մարտի: Սոյն այս ժամանակս է նաև պատշաճագոյն և առողջագոյն եւրոպացի գաղթականաց ի Պոմպէյ բնակելու: Անոր համար ալ քաղաքական կինաց մի միայն միջոց այս է. յորում թէ քաղաքապետը և թէ միւս պաշտօնատարք ինչպէս նաև ճոխք յեկաց և ի պարապուղաց, իրենց ամարանոցները թողած՝ քաղաքս կ'իջնեն բնակելու և գործելու:

Այս եղանակին է որ կը չնչէ հիւստոսպին արևելեան քամին, այսորձեի ընելով Պոմպէյի կլիմայն: Բայց այս ցուրտ համարուած եղանակին շնչած հողմը խոնաւ է և թուլացուցիչ մանաւանդ քան թէ զօրացուցիչ, որու աւելի զգայուն կ'ըլլան անոնք որ չոր կլիմաներուն տակ վարած են բնակելու, բայց և այնպէս ամեն եկաց ամենախորժելի եղանակ մըն է այս: Այլ հարկ է որ ամենաթեթեւ զգեստն ինչպէս սովոր են ընելու իրենց հայրենիքը ամենէն ջերմ ամիսները: Երբեք առնեն և հովանիի մէջ ոչ երբեք նուազ գտած եմ ցերմութեան աստիճանը քան զ24 և 26 Թեօմիւր: Սակայն այս աղեկութիւնը կայ որ երեկոյեան տեսն ջերմութիւնը իջնելով անուշ ու զով քամի

մը կը չնչէ. մթնոլորտը կը զովանայ և կը տևէ մինչև ցառաւօտ: Այս երեկոյեան ժամանակն է որ ժողովուրդը կ'օգտեցնէ իւր զբօսանաց ու շրջագայութեանց:

Գիշերային զովութեամբ կ'անուշնայ նաև գիշերային քունը, եթէ չըլլան միջոցք լեզունք որ զայն անհանգիստ ընեն: Ուստի և իբր նախապահեաւ զգուշութիւն, չկայ տուն ուր մահճակալք իւրեանց պահպանիչ վարագոյրք չունենան:

Յորեկուան քնմութեան սաստկութիւնը՝ գլխոյ մասնաւոր պաշտպանութիւն կը պահանջէ: Անոր համար ճարտարութիւնը հրնարեւր է տեսակ տեսակ ձևով սաղաւարտած և գլխարկներ, լայն եղբերով. ոչք որ-չափ տեղի նոյնափա ալ օգտակար են զըլուխը ընդէմ արեգիկն կիզիչ բռնութեանը պաշտպանելու: Բայց ասկէ՝ հովանոցն իսկ ամենակարեւոր է. անոր համար ալ չկայ իւրոպացի որ փողոցը ելլէ առանց ձեռքը ծածկանայ ունենալու: Եւ նոյն իսկ բնիկ ժողովուրդը սովորած է հովանոցով պարտելու, բայց 'ի ռասկէն, որ անտարբերաբար բաց գլխով և բուպիկ ոտիւք կիզիչ արևուն մէջէն կը քալէ:

Սակայն ինչ որ ինձ գլխաւորապէս կը քաղցրանայ 'ի Պոմպէյ է այն յարատեւ ու չբեղ բուսականութիւնը որ ամեն ատեն այն կանաչ ու ծաղկեալ տեղւոյն դրախտանման երևոյթ մը կու տայ: Չիք աւելի զբռնցուցիչ բան քան չրջել 'ի Պոմպէյ, 'ի Մալապար չիլ, 'ի Քոլոսպա և այլուր, 'ի զինն այն բազմաթիւ մշտադալար ամառանոցաց, այն չբեղ պարտեղաց, կանաչազարդ վայրից ու ծաղկոցաց որ մարդկային ձեռքն ու ճաշակը կանգնեւր է ու յարատեւ ճգամբք կ'ոռագանէ: Ուր հազարումէկ բոյսք, պտղաւետ ծառք, ամեն եղանակի ծաղիկք բուրգաւած կ'անեն յապտութիւն օտարականին: Եւ այս անգագար՝ ողջոյն տարին, թէպէտ և մթնոլորտ և օդք իրենց խառնակութեան և այլայլութեան ժամանակն ունենան:

Եւ յիշարի, աղէկ օդոյ եղանակը մինչև մարտի վերջերը կը տևէ: Այնուհետև մըթնոլորտը կը սկսի իւր անձրևային փոթորկալից պատրաստութիւններն. բայց անկէ առաջ սաստիկ տաքերը կը կոխեն որ ամենայն եկաց կ'աղղեն քաղաքէն հեռանալ և ուրիշ հնուագոյն տեղեր արպարելի: Շատք յեւրոպացի պաշտօնատեւարց և 'ի պարապտոյց այս եղանակս կ'օգտեցնեն դառնալով իւրոպա: Իսկ այնք 'ի գաղթականաց որ երկար բնակութեամբ և կամ ծննդեամբ գրեթէ տեղացի դարձած են, մըրձամոր զիւղեք կամ քաղաքներ կը ցրտին, և կամ

լեռներու վրայ քաշուած եօթը տմիս անգրաղ հագստեամբ կ'անցունեն, մինչև նոյն մեքեր միւս անգամ զիրենք 'ի Պոմպէյ կանչէ:

Յունիսի երկրորդ շաբաթը զարմանայի կանախաւորութեամբ մօնաւոր կամ անձրևային եղանակը կը սկսի, և անձրևը անընդհատ ամեն օր կ'իջնէ մինչև սեպտեմբերի վերջերը. անձրևք ժահանաց, որ հետի գնացողաց երթեւեկը տաժանիւր կ'ընեն. վասն զի կէս վայրկեան իսկ բաւական է փողոցը անաղիւք լիճ մը դարձնելու: Այս եղանակս աւելի անտանելի ընողը խոնաւութիւնն է կ'ընեն, Բայց և այնպէս եղանակիս ականատեսք կը վկայեն թէ չէ բոլորովին զուրկ զբօսալի ըլլալէն. վասն զի անձրևը միշտ իրիկուան դէմ կը դադարի, թոյլ տալով ժողովուրդեան մէկ երկու ժամ դուրս յրջագայութեանց ելլելու:

Այս անձրևք և սաստիկ ջրմուծութիւնք ճշդիւ իրենց որոշեալ ժամանակին կը դադարին, և եղանակք իրենց շրջանն ընելով ցուրտ անուանեալ, և զբօսալի ժամանակը կը բերեն. և այնուհետև հինգ ամիս յարատեւ ոչ այլ ինչ կը տեսնեն բայց եթէ միակերպ կապարտոյն կապոյտ երկիւղ մը անամպ և անջուր ամենեւին: Մի և նոյն արևը անայլալակ մէկ հորիզոնէն կը ծագէ և միւս հորիզոնը կ'ընկղմի: Երկիրն որ 'ի սկզբան անձրևաց առատ արեքցուցմամբ ամեն գին կանաչութեամբ ու ծաղկով դարդարուեր էր, արևուն միակերպ ու կիզիչ վերմութենէն հետզհետէ կը ցամաքի, կը հրկիզի, և ուր մշակին ճիզն անխորդ է ջրելու, կը չորանայ ու կը հերձուրի: Սակայն ծառք իւրեանց կանաչազարդ հանդերձ միշտ կը պահեն, և իրենց յարատեւ կենդանութեան կանաչութիւնն է որ այս երկրիս մշտնջենաւոր ամառուան կերպարանքը կու տայ:

Բնութեան զեղեցիկութենէն դուրս՝ 'ի Պոմպէյ երկար դադարող օտարականին կարծես կամաց կամաց ամենայն ինչ հաւարտեւ ու ռամիկ կը սկսին երևանալ, Գուցէ ըսածս վրիպակ ըլլայ, մինչդեռ այլք քան զիս արգարադատք իրաւապէս գուցէ հաստատեն թէ Պոմպէյ աշխարհիս ամենէն գեղեցիկ և նշանաւոր քաղաքներէն մէկն ըլլայ: Գայտ է թէ չնդուց աշխարհին առաջին կարգի քաղաքն է, ըստ հասարակաց վկայութեան: Եւ կան յիշարի նորալէն գեղեցիկ բնակարանք ասոյիս անդին ցրուած, որ ընդհանրապէս արևելեան բնակարանաց կնիթէ կը կրեն. սակայն բնիկ ժողովուրդեան սեփականեալ քաղաքը՝ հին, մութ, տեղեղ

և կարծես վատառողջ տուններու կոյտ մըն է։ Կարծես նախախնամութիւն մը ըլլալու է, եթէ կարելի է ըսել, քամիով արծարծեալ հրդեհ մը, որ այն երկայնաշար հնացեալ, աղտեղի և աննշան տանք մէկուկէս մընիս զիծը առնու լափէ, նորայէն և առողջագոյն քաղաքի մը ասպարէզ բանալով։

Յայտ է թէ այս ըսածէս կ'որոշին Եւրոպացի գաղթականաց մեծագործութիւնք որ 'ի Ֆորթ, նախկին բերդը, կառուցած են, հետի բնիկ ժողովրդեան քաղաքէն, Բայց և աստեղ իրենց գոթացի ճարտարապետութեան միակերպ ոճով աչք կը յոգնեցնեն։ Թող որ կարծես գոթացի ճարտարապետութիւնը անպատշաճ է հնդկային կլիմային։

Տեղւոյս մեծագործութեանց մէջէն հարկ է յիշել Կալէսի իշխանին յիշատակարան ծխաւոր արձանը, գոր Սասուն ճոխ Հրէայն կանգնել տուած է 'ի յիշատակ իշխանին այցելութեան 'ի Նիդիկս, և որու համար ծախած է 12,500 իւրա սղէրլին։ Արձանիս բարձրութիւնը, ոտքէն մինչև գագաթը, է գրեթէ տասուերեք անգղիական ոտք։ Կըրանիդ քարէ մեծ պատուանդանի մը վրայ կանգնած է, որու բարձրութիւնն ալ է տասնուչորս ու կէս ոտք։ Զիշխանը ներկայացուցած է զօրավարի զգեստով, գլուխը բաց, ստղաաւարը ալ ձեռքով վար բռնած 'ի նշան ողնունի։ Պատուանդանին երկու կողմը կան երկու թափծու քանդակներ, որք կը ներկայացնեն ընդունելութեան օրուան տեսարաններ։

Չոյք Կալէսի իշխանին յիշատակարանին կու գայ գտնէ Հնդկաց կայսրուհւոյն յիշատակարան արձանը, ողջոյն ճերմակ մարմարիոնէ։ Յայսմ զկայսրուհին ներկայացուցած է բարձր գահու մը վրայ բազմալ գոթական աշտարակի մը ամպովմանոյն ներքև։ Այս յիշատակարաննիս կանգնողն եղած է Հնդկի իշխան մը, որու համար ծախած է 18,000 իւրա սղէրլին։

Բաց 'ի վարչութեան գոթացի մեծակառոյց շէքերէն, միւս Եւրոպացի գաղթականաց բնակարանք որ 'ի Ֆորթ ընդհանրապէս տաւելեան ոճով տանց կոյտ են, որ գրեթէ բոլոր Փարսից ստաղուածք են։ Փարսիք իրենց գործունէութեամբը, խընայողութեամբը և աչալբութեամբը, ոչինչ դրամագլխով կը սկսին, գետին կը ստանան, տուններ կը կանգնեն և ծանր գնով Եւրոպացւոց կը վարձեն։ Հիմա Պոսպէյի տեսարք գրեթէ Փարսիք են։ Ողորմելի տուն մը 'ի Ֆորթ, ուր է բոլոր առևտրական և վարչա-

կան կենսքը, երկու կամ երեք սենեկօք, ամսական վարձք կը բերէ 120-160 ռուբլի։ Ասոր համեմատութեամբ կան քիչ մը աւելի մեծ տուներ, և զխաւորապէս արքունի փողոցին վրայ, որ ամիսը կը բերեն մինչև 1000 և աւելի ռուբլի։

Սակայն բոլոր այս այլ և այլ շէքերն և մեծագործութիւններն այնչափ տպաւորութիւն չեն ընել նորեկին վրայ, որչափ այն անհամար ժողովրդեան բազմութիւնը որ գոյնզգոյն սողուններու նման կը գեռայ. և զխաւորապէս բնիկ ժողովրդեան քաղաքին մէջ, ուր տեղւոյն անձկութեանը պատճառաւ վրայէ վրայ խռնած կը բնակին։ Ուրիշ մէկ մասնաւորութիւն մըն ալ որ մարդուս վրայ տպաւորութիւն կ'ընէ, է անոնց թաղական բաժանմունքները։ Դաստակարգութեան խտրութիւնը ատելութեան չափ արմատացած է մէջերին, որոյ հետեւանք է որ միշտ իրարմէ որիչ բնակին. թէպէտ և առևտրական կենաց մէջ հաղորդակից են մէկմէկու։

Այս ժողովրդեանս վրայ տեսնուած գործունէութիւնը, իրենց զգեստին մասնաւորութիւնը, իրենց չարժուածքը, իրենց վաճառականական մեծատրիք, և այն փոյթը որով քաղաքականութեան վիճաբանութեանց կը մասնակցին, հետեւանք կը համարին անգղիական քաղաքակիրթ վարչութեանը, որ կցերէ է իրենց վրայ անակի զօրաւոր կենդանութիւն մը տպաւորել։

Կրօնական չարժանոքն իսկ ուրիշ զխաւոր տպաւորութիւն մը կ'ընէ օտարականին վրայ, որու ամեն քայլ առնելուն, ամեն փողոց խտորեւումն մէյմէկ երկրպագութեան վայր իրեն ընդ առաջ կ'ենլէ։ Հոս դից փառապարզ տաճար մըն է կանաչ ու կարմիր ներկեալ, իր յատուկ դից պատկերներովն, անիմաստ և այրանդակ արձաններովն ու զարդերովը, և անհատնուճեր կրպագուող բազմութեամբը։ Երկու քայլ անդին մահմէտականին մէկիթը կը կանգնի, ուր լուրջ վերմեռանդից խումբք կը յաճախեն 'ի լրումն օրինական արարողութեանց։ Փանի մը քայլ անդին կրակապաշտ Փարսիին հիւտաբոց տաճարն է, ուսկից անխնայանքի հրոյ մէկաբոյրը ողջոյն փողոցը կը լնու, իւր 'ի պսակ ամենայնի՛ այս ամենայն կրօնից սրբավայրից միջոցին մէջ ցրուած կը տեսնես բրիստոնէական աղօթքանդակող բազմութիւնը, որոց ճակտին կենաց քառաթէ կայսրը կարծես իւր ծոցը կը հրաւիրէ այլադէնից խումբերը։

Բայց աւելի նշանաւոր է երկու դասուց ժողովրդեան կրօնական աղօթասիրութիւն-

նը. և այս գլխաւորապէս կը դիտուի մերձ
'ի ճեմելի դաշտորէս ծովիզերաց, ուր բազ-
մութիւնը խուռն կը դիմէ մասնաւորապէս
արեւմտից ժամանակ: Մահմետականն ու
փարսին գլխաւորաբար այս աղօթարարու-
թեան ցոյցը կու տան հասարակաց առջին:
Փարսին գրեթէ աւուր ամեն ժամանակ կը
տեսնեն որ բազմութեամբ ցրուած այն բն-
դարձակ տեղւոյն վրայ, աղօթադիրքը ձեռ-
քը, մերթ ծուեր և մերթ կանգուն բարձր
ձայնիւ իւր աղօթքը կը մատուցանէ ելլող
կամ մեռնող արեգին հանդէպ: Բայց գլխա-
ւորապէս արեւմտից ժամանակ է որ այն զքո-
սայի ծովափին վրայ ամեն վիճակի, ամեն
սեռի և ամեն հասակի Փարսին կը զեռայ-
նոյն այն ժամանակ որ արեգը Հորիզոնը
խոնարհելով ծածկուելու կը հանդերձի գի-
շերուան տեղիք տալով: Ի՞նչ պատկառա-
նաց ուրախութիւն այն դիմաց վրայ, ի՞նչ
լուիկ ծափահարութիւնք, որչափ երկըր-
պագութիւնք, որչափ ողջոյնք և աղօթք կը
մատուցուին այն լուսոյ արբային, այն կեն-
սատու սկզբան՝ որ իւր ջերմութեամբը բո-
լոր բնութեան կենսք կը շնորհէ:

Հատը ևս այն բազմութենէն քան զբա-
զուսն ցերեանսդք իրենց սրտին թափը
չզսպելով՝ տեղատեալ ծովուն թաց աւա-
զուտին վրայէն յառաջ կը խաղան ծովա-
ջրոյն մերձ. գոգցես համարելով թէ որչափ
մերձագոյն մատչին խոնարհող լուսաստեղի,
նոյնքան արդիւնաւոր կ'ըլլան իրենց ա-
ղօթքը: Հոն այն խոնաւ աւազուտին վրայ և
մերձ 'ի ջուրն իրենց երկրպագութիւնքն
ի՞նքնեն, աղօթքնին կը մատուցանեն, ջրէն
ի՞նչ փոփով 'ի առնուին և երեսնին ու ճակատ-
նին կը մերձեցնեն, և յետս ընդ կրունկն
չեն դառնար մինչև լուսատու Զահը իւր
նրսը իսպառ չծածկէ:

Բայց մենք սակէ անդին դարձնենք աշ-
քերնիս, 'ի Վիկտորիա տեկարանական հա-
սարակաց պարտէզը, որ Պոմպէյի ուրիշ
շքեղ զբօսավայր մըն է, և որոյ կանգնումը
ոչինչ աւելի կը հաշուէ քան զբասն ամ'
Տեղւոյս գեղեցկութիւնը վայելելու համար
հարկ է կամ առաւօտանց կանուխ այցելել
և կամ ցորեկուան չորրորդ ժամէն ետքը:
Մտից մերձ, 'ի ձախակողմն, միծ շէնք
մը՝ ընդարձակ թանգարան մըն է ուր այ-
ցելուին տեսութեան կը պարզին երկրին
ամեն տեսակ բերող և ճարտարութեանց
ցոյցք, բայց գլխաւորապէս բուսաբանա-
կանն ու հանքաբանականը: Այս բերող մէ-
ջէն գլխաւոր տեղին կը զբաւէ ամեն տե-
ղւոյ և ամեն գաւառի բամբակի ցոյցը հան-
դերձ կերպ կերպ հնտեղինօք: Ասկէ դուրս

նշանաւոր են ընիկ ճարտարաց ձեռագործք,
և գլխաւորապէս փայտեղէն փորուածք,
բրտի անօթք, և տարազք զգեստուց այլ և
այլ ժողովրդոց Հեղկաց:

Բրածոյ կենդանեաց մնացորդք իսկ չեն
պակասիր. և ես մասնաւորապէս նշմարեցի
ծովային կենդանւոյ մը Հակայ կմախքը, ո-
րոյ երկայնութիւնն է յիսունևօթը անգ-
ղիական ոտք, և ամենէն ուռած տեղին՝
քսանութիւնք ոտք բոլորէի:

Թանգարանէն ելլելով այցելուն՝ ժողո-
վրդեան բազմութեան հետ կը մոլորի այն
անտառախիրպ բուրաստանին բազմաթիւ
շափողներուն մէջ, և կամ Հակայ ծառոց հո-
վանիին ներքեւ նստարանաց վրայ կը հանգ-
չի 'ի դինի: Ի՞նչ զբօսանք կը զգայ անդրադ
միտքը 'ի տես այնքան ծառոց վայելչա-
զգեստ կանաչութեան. որ կիզիչ արեւու մը
տակ իրենց բուն կարեւոր անցցուցիչ տար-
րը գտնելով՝ կ'աճին բարգաւաճ և իրենց
արդիւններովոր ամեն առնն մարդկային
փափկասիրութիւնը կը յագեցնեն: Ծան-
րաբայլ յառաջելով կ'ընթեռնու՛մ այն հա-
սարակածին յատուկ ծառոց անուններն,
որ առանձին առանձին գրոյմած է իւրա-
քանչիւրին վրայ, Գրեթէ մեծագոյն մասը
պտղատու են և արմաւենեաց ազգը ճո-
խաբար կը ներխայտցնեն:

Անոր քան զժառս՝ այցելուն աչքը կը
հանգչի այն կանաչազգեստ մարգագետնից
վրայ, զորս յառաւօտէ ցերեկոյ ուշադիր
մշակը իւր ճակտին քրտամբք կ'ոռոգանէ:
Այսատաւորաց բազմութիւն մը ամեն դին
ցրուած է այն ծաղկալից վայրը խնամե-
լու: Գունուտար մարին է, և սակայն ամեն
ազգի և ամեն եղանակի ծաղիկ կը տեսնուի
այն որիշ որիշ հողէ անկողնոց վրայ, որոց
չորս դին կը բոլորէ դալարին: Այլ անկա-
րելի է բառ գտնել բացատրելու այն ա-
նուշաբորք որով լցուած է ողջոյն մթնո-
լորտը:

Ի՛նչ կերպիւ ջանացած է մարդկային ճար-
տարութիւնն այն վայրը զբօսալի ընելու:
Լայն կանաչազարդ ծաղկալից պողոտայք,
հովանաւոր միկոցք, 'ի սրբ բարձրաւան-
դակք, 'ի սրբ լիճք, ընտիր ծառերով ան-
տառախիրք, հազարամէկ խաղեր այցե-
լուին միտքը գեղեցկութեամբ կը յափշտա-
կեն ու վայրը անպատմելի կերպիւ կը քաղ-
ցրացնեն: Բազմութիւնը խուռն կ'ընթանայ
այս տեղիս, և գլխաւորաբար գաղթական
Էւրոպացին, որ առ վայր մը այս հովանա-
ւոր ու ծաղկալից միջոցին մէջ աւուր նեւ-
ղացուցիչ ջերմութեան տագնապը կը մո-
ռանայ. որոյ աչքին գուցէ աւելի չողոմա-
րոր զբօսանք մը կը տպաւորէ այն այլ և

այլ Հնդիկ դասուց բազմութեան գոյնզգոյն գգեստներն, որ կանաչագարդ վայրին մէջ ցրուած շարժուն ծաղկիկներու երևոյթ կը բերեն:

Պարտիզիս մէջ փոքր մասը, արեւելեան վերջին ծայրը, սեփականեալ է վայրի գազանաց փակարանի: Հնդկաց բազմութիւնն որ շարժունակ բոլորած է այն գառագեղց չորս գին, ուր բանտարկեալ կը պահին անհատը ոմանք այն վայրի գազաններէն, որ քանի մը մղոն անդին՝ ազատ բնութեան մէջ՝ այնքան աղետալի են նոյն իսկ մարդուն: Արիւծ, վագր, յովազ, արջեր, գայլեր, բորենիներ՝ գլխաւոր գազաններն են որ միշտ ուսմկին հետաքրքրութիւնն իրենց կը քաշեն: Սակայն քանի մը քալ անդին է որ ժողովուրդը աւելի միակուռ խնամ է մեծ երկաթձապաւտ վանդակի մը առջին, ուր կապկանց բազմութիւն մը կերպ կերպ միմտական խաղերով զինքը կը զուարճացնեն: Եւ սակայն աչք մը տալով այն խառնիճադանճին բազմութեանը, որոց մորթը սեւ կամ մութ գոյնին ամեն աստիճանի երանգ կը բովանդակէ, մտածութիւն մը կու գայ միտքս, թէ և անվայել. անշուշտ, կ'ըսեմ, յԵւրոպա կենդանաբանական պարտիզի մը գառագեղց շարունակութիւն մը շատ հետաքրքրական ըլլալու է այս այլ և այլ տեսակաց նախատիպքը հաւաքելու:

Տեղույս խնամատարութեանը համար տարեկան եղած ծախքն է 10,000 ռուբլի: Այսչափ ծախքով կը պահուին քանընչինք պարտիզական, տասութիրեք աշխատատեղեւ նայք, ութ տղայ և ուրիշ քսանուիր տախտաւոր: Իսկ տեղւոյն ծախուած բերքերէն ելած ստակը 8,000 ռուբլիէն աւելի է:

Ի Պոմպէյ երկու գլխաւոր թատրոնք կան, որոց համար մասնաւոր թատերադակ ընկերութիւնք կու գան յԱնգղիոյ (իսոց ասէ՛ կան նաև մասնաւոր սրահք երաժշտական հանդիսից և պարուց, ինչպէ՛ս նաև այլ և այլ քիւպք):

Երկու օրական լրագիրք կը հրատարակուին անգղիարէն լեզուաւ յորոց մին է Պոմպէյ կազդ, միւսը թալմազ օվ ինտիս:

Բաց 'ի այլ և այլ ոռեկտրոց՝ քաղաքս գլխաւոր վաճառատնդի է արաքսայի ձիոց, որ կը բերուին տաճկի Արաքսայէն: Բայց Պարսկաստանէն և շատ ձի կը բերեն վաճառանոցս: Հեծնելու ձիերուն գինը կը տարբերի 300 ռուբլիէն մինչև 1000 ռուբլի: Իսկ լծելու ձիոց գինն է 350 ռուբլիէն մինչև 900 ռուբլի:

Ասանկ մեծ ու խոնած քաղաքի մը համար,

ուր ամենազդի Հնդիկ մարդոց բազմութիւնը դիզուած կը բնակի, բնական է հարցնել թէ առողջաբանական նկատմամբ ինչ վիճակի մէջ կը գտնուի: Մաքրութիւնը առողջութեան պայմաններէն մէկն ըլլալով՝ կարծես բնական կու գայ հետեցնել թէ հիւանդութիւնք անպակաս ըլլալու են քաղքէս: Այլ և այլ ամաց հաշիւները նայելով տարեկան մեռելոց զուամարը կ'ըլլէ իբրև 30,000 մարդ: Յամին 1878 մեռելոց թիւը հասաւ 33,233, որ ամենէն բարձր թիւը կը համարին:

Գլխաւոր հիւանդութիւններէն մէկն է մաղձացաւը, որ տարին տասուերկու ամիս անպակաս է բնիկ ժողովրդիս մէջէն: Սակայն հիւանդութիւնս եւրոպայի գաղթականաց շատ քիչ կը գալի. անշուշտ իրենց զգուշաւոր արարւածին պատճառաւ: Բայց այս յետիններուս ալ եթէ երբեք հպի, ազդեցութիւնը գրեթէ անմիջապէս մահազոյծ կ'ըլլայ:

Ինչպէս դիպաւ իսկ մի անգամ՝ եւթ ցորպի հոն դեգերեցի: Եւ այս դիպաւ քաղաքին կառավարչին տիկնոջը, զոր գողցես քանի մը ժամու մէջ տարաւ: Եւ որ ձախորդէ՛ր՝ քաղաքագետին բացակայութեան ժամանակն եղաւ, որ 'ի պարտուց պաշտաման ստիպեալ՝ աշխարհին ներսերը կը ճանապարհորդէր, այնպիսի տեղ՝ ուր ոչ հեռագրի կը բանէր և ոչ երկաթուղի կը քալէր:

Դեռ ևս կը յիշեմ այն աղետալի գէպը. բոթալի լուրը կայծակի պէս տարածուեցաւ քաղաքը, բոլոր եւրոպայի գաղթականաց սիրտն ահաբեկելով, Հարկ եղաւ մեռելոյն դիակը գնաւել, երեք կարգ արկի մէջ ամառապիտք փակել և մեծ զգուշութեամբ պաշել մինչև ցգալուստ քաղաքագետին: Որ երեք օր ետքը տխուր լուրն աննելով փուխաց յուղարկաւորութիւնը հրամայելու:

Ողջնք քաղաքը ոտքի վրայ էր. ժողովուրդը փողոցաց և անցից վրայ կը դիզուէր այն տխուր յուղարկաւորութեան ակնանաւտիս ըլլալու: Եւրոպայի գաղթականաց ընտրեւորոյն մասը ներկայ էր հանդիսին. ամենուն ետքը ցաւակցութեան տխրութիւնը կը կարդացուէր. կարծես ընտանիքի մը մէջէն անձ մը տակսեր էր՝ բոլոր ընկերները սգի մէջ ձգելով:

Հարկ էր հանդուցելոյն դիպը հեռու հասարակաց գերեզմանոցը տանիլ, որ քաղաքէն երկու ժամ բացակայ է 'ի Սիւրի ըսուած տեղը, մերձ 'ի ծով և բլրի մը ոտքը: Այս գերեզմանոցս երկու բաժնուած է. մին նորագանդից, միւսն ուղղափառաց: Քրիստոնէից չորրորդ գերեզմանոցն է 'ի

Պոմպէյ. միւս երեքը քաղաքին մէջ գրտնուելով և արդէն լցուած ըլլալով, հարկ եւրը է այս հնուտ տեղ չորրորդը կանգնել:

Միջօրէին ետքը զինուորականաց քաղաքինը քաղաքապետին տունը կը ժողովէր, ուր կարգաւ շարուած էին նաև յուշարկանորաց կատարը. և ահա որոշուած ժամուն յուշարկանորութեան թափօրը ձամբայ կ'ըլլէր: Զիւտօր զինուորականաց խումբ մը դադադակիր կառաց առջևէն ու ետևէն կ'երթար. որոցմէ ետքը ծանրաքայլ կը հղովէր կառաց բազմութիւնը: Ուսկից որ թափօրը կ'անցնէր՝ տխուր լըռութիւն մը կը տիրէր. ամենուն երեսը ցաւակցութեան նշանք կը տեսնուէին:

Գերեզմանոցին դուռն որ թափօրը հասաւ՝ մտից առջևը դադարեցաւ. ամենը կառքերէն իջան, և չորս աստիճանաւոր զինուորականք դադադը կառքէն վար իջնցնելով ուսերին վերուցին ու ծանրաքայլ գերեզմանոցը մտուցին՝ յառաջելով մինչև փոսը: Հոն բոլոր յուշարկանորք չորս դին պատեցին, և երեք անգղիացի եկեղեցականք փոսին վրայ համառօտ աղօթք մը կարդալով՝ դադադը մէջը իջնցուցին, և անմիջապէս մեռելաթաղք հողով ծածկեցին:

Տխուր հանդէսին ներկայ էր նոյն իսկ քաղաքապետն. առոր երեք եկեղեցականք դառնալով լռելեայն ցաւակցութեամբ ձեռքը սեղմեցին ու մեկնեցան: Անոնց հետեւ ցան նաև յուշարկանորք, յորս կային ևս և բազում փարսի մեծուհի տիկնայք. և քիչ մը ետքը տեղին միւսանգամ իր լուծեան կերպարանքը զգեցաւ:

Երկրորդ օրը լրագիրը թաղման ստորագրութիւնն ընելով իր խօսքն այսպէս կը լմնցնէր. — «Այսպէս կատարեցաւ թաղման հանդէսը. այնպիսի սրտաշարժ ու գեղեցիկ արարողութեամբ որ քան զամենայն արարողութիւնս գեղեցկագոյնն է»: — Եւ որովհետեւ ես բայ 'ի լոյսի թափօրէն և երեք եկեղեցականաց ներկայութենէն ուրիշ արարողութիւն մը չտեսայ, համարեցայ թէ տեղացի այլադէնեց արարողութիւնները կը հասկնար:

Երեք օր ետքը նոյնպէս մաղձացաւով կը

կը շարունակուի

մեռնէր նաև նոյն քաղաքապետին եղբորորդին իսկ:

Արդ եթէ որ 'ի Պոմպէյ այլ և այլ չիրմաց տապանագիրները հետաքրքրելով կարգայ, չի կրնար սիրտը ներքին երկիւղի մը զգացմունքէն պահել: Գրեթէ առհասարակ այն չիրմացները յաւիտենական բուռն ննջողք երիտասարդ հասակին մէջ աշխարհքը թողած են. շատ սակաւաթիւ են անոնք որ յիշամնայ հասակը հասնելու կարողացեր են: Այսպէս մարդածախ և աշխարհ և մահագոյժ Եւրոպացւոց. մանուտանդ անոնց որ ցուրտ կլիմայից ծնունդ են:

Անոր համար ամենայն Եւրոպացի մեծ փոյթ ունի՝ որ քիչ ժամանակի մէջ խնայուածնաբէ, և աշաւրջութեամբ տքնելով դրամ հաւաքէ, և ըստ կարի փութով այն երկրէն հեռանայ: Այս պատճառաւ նաև վարչութեան պաշտօնատեւարց և զինուորականաց թոյլակը բարձր է, և իրենց ծառայութեան ժամանակն իսկ նուազ քան անոնց որ յԵւրոպ կը ծառայեն:

Սակայն այս ալ դիտելի է, որ բաց 'ի վարչութեան պաշտօնէից՝ ուրիշ Եւրոպացւոց և ու բազդախնդրաց շատ դժուարին է այն կողմերը գործ գտնել: Նոյն իսկ վարչութեան Եւրոպացի պաշտօնատեւարք, սակաւաթիւք են, և մեծ պաշտպանութեան պէտք ունին վարչութեան գործոց մէջ մտնելու: Ուստի և կը դիտուի որ աւելի գործ փնտռող Եւրոպացի մարդ կայ 'ի Պոմպէյ, քան թէ բուն գրադիւտ գործ: Որով շատ երիտասարդք որ շահու աիկնալութեամբ գնացած են այն կողմերը՝ իրենց յոյսը ռանայն ելած տեսնելով, դռնէ դուռ կ'ստանին կամ օգնութիւն խնդրելու և կամ ունայն տեղ գործ խնդրելու:

Գլխաւոր պատճառն է որ տեղացիք սակաւաթիւոյք ըլլալով թէ կիրակրոյ, թէ հանդերձի և թէ ուրիշ ծախուց նկատմամբ, ոչինչ վարձքով կը գոհանան: Ուստի և ամեն գործատեւարք, փաստաբանք և վարչութիւնն իսկ, իրենց չահաւորագոյնք փոքր տեւելով, լաւ և կը համարեն բուն բնիկներէն աւելի իրենց ծառայութեան մէջ: քան թէ Եւրոպացի գործածնել՝ որոնց պահանջը աւելի ծանր է և փոյթը նուազ:

Հ. ՅԱՌԱՊԵՏ Վ. ԻՍԱԿԻՅԵԱՆ